

Hátori Péter

„NE IGYATOK!”
Egy társadalmi utópia múltjából

Jelen dolgozatban a 19. század második felében megszülető, majd számban és súlyban egyre inkább növekvő, a társadalom többi része, de különösen a politikaformáló közép- és elitrétegek szemében új, szokatlan, sőt zavaró munkásság ivási szokásainak megregulázási kísérleteiről szeretnénk szólni. Terjedelmi okok miatt azonban a számos politikai, ideológiai, etikai irányzat közül csak a reformkonzervatívok – vagy inkább konzervatív társadalomreformerek – nézeteit mutatjuk be. Döntésünk helyességét támogatni látszik, hogy a gyakorlatba való áttétel esetében épp ez a nézetrendszer ért el sikereket. Ugyanis az állami, városi és vállalati szociálpolitikákra ennek az irányzatnak a hívei voltak döntő, sőt elsőprő befolyással (ez 1920, de kitágítva az időhatárokat: 1945 előtt mindenképpen igaz).

S hogy mindez miért utópia? Azért, mert az alábbiakban vázolt társadalom-terv – annak ellenére, hogy néhány pontján törvényi szentesítést is nyert, ha nem is országos, de helyi szinten okvetlenül – végeredményben bukásra volt ítélve. A munkásság italozási szokásait alapvetően nemcsak megváltoztatni, de úgy tűnik: érdemben még befolyásolni sem tudták.

*

Az alkoholkérdés mint társadalmi probléma felvetésének előtörténetét vizsgálva egészen a hitviták koráig nyúlhatunk vissza. Akár a katolikus, akár a protestáns szerzőket vesszük górcső alá, úgy tűnik, szinte nem is lehet köztük olyat találni, aki ne foglalkozott volna a túlzott alkoholfogyasztás problematikájával. Egy ponton azonban többségükben lényegesen eltértek a későbbi szerzőktől: az alkohol-abúzus okozta zavarokat elsősorban nem társadalmi, hanem egyéni, az Isten–egyen kapcsolatban fennálló, illetve erkölcsi bajokként értelmezték. Amennyiben az ital mint a társadalmi dekonverzió előidézője mégis megjelenik, akkor is oly módon, hogy az erkölcsök megromlásán, a vallástalanságon keresztül fordítja szembe az embereket előbb Istennel, majd a földi felsőbbsséggel.¹ Heltai Gáspár ennek a dekonverziós folyamatnak a jeleként értékeli az ivásból és a vele együtt járó hitetlenségből fakadó fényűzési hajlamot is, mint legfőbb erkölcsi defektust.²

Közös pontokat lehet lelteni az ivászatok és gyakori (egyes leírásokban megszakítatlan) abúzusok – vagy hogy a kor nyelvén, Thököly Istvánnal szóljunk: jól lakás, víg

¹ Eck Bálint (Valentius Eck) egyenesen úgy fogalmazott, hogy az ital az oka a legtöbb elégedetlenségnek és lázadásnak, lásd KARDOS Tibor: *A magyarországi humanizmus kora*, Akadémiai, Budapest, 1955, 262–272.

² HELTAI Gáspár: *A reszégsegnek es tobzodásnak veßedelmes vóltáról valo Dialogus*, Colosvarba, 1552, hasonmás, OSZK – Corvina Alapítvány, Budapest, 2008.

lakás, váltig lakás, igen lakás, nagy ital, szörnyű ital, szörnyű nagy ital – elleni korhó-lásokban, kirohanásokban. Ilyen, hogy mindenekelőtt az ország vezetőinek, a politikai elitnek a magatartását teszik bírálat tárgyává, s mivel magukat is többé-kevésbé oda számítják – vagy mint tényleges döntéshozókat (amire példa a közismerten mértékletes és a lakomák „duskaivásait”, azaz áldomásait rendre elítélő Pázmány), vagy mint azok „eleven lelkiismeretét”.³ Épp ezért az alkohol visszaszorítása, az ivások alkalomszámá-nak és mértékének csökkentése nagyon gyakran a „ne igyunk”, illetve „senki ne tegye” formában, vagy meg nem jelölt – de elsősorban így értelmezhető – alannyal, vagy – ritkábban – többes szám első személyben történt.⁴ Ennek az sem mond ellent, hogy kedvelt retorikai fogás volt a társadalmi tabló megrajzolása⁵ – tudniillik ahol mindenki tobzódik, sőt az eszméletvesztésig illetve különböző bűnök elkövetéséig iszik –, ám ahogy a társadalmi ranglétrán lefelé haladunk, úgy halványodnak a színek, úgy fakul-nak az érvek: miért is ne történjen így mindez. És nemcsak a társadalomról rajzoltak tablót, hanem az ivási alkalmakról is, lényegében hasonló szándékkal, és ismételten csak felekezeti különbség nélkül. Ennek bizonyítására álljon itt két idézet: „Minden dolgunknak, végzésünknek csak mind borital a vége. Ha tisztet: mint kapitányt, bírót, esküdtet teszünk, mindnyájan osztán nagy tobzódásra, részegeskedésre adjuk magun-kat. Ha egyházi szolgának újabban hivatalt adnak, nagy teketórját tésznek, s a tanács az ecclesia házához gyűlvén, boroznak s mértéktelenkednek. Ha contractusok, szerző-dések, adások-vevések lesznek, borral kell confirmáltatniok, megerősíttetniok. Hát a kézfogók és mennyegzők minémű dőzsölésekkel mennek véghez, világ előtt nyilván vagyon; csak tornak tartják azt, s nem lakodalomnak, azholott dosztig nem lakhatnak, nem dorbézolhatnak. De a szent keresztségnek sacramentumával is nagy bölcstelenül élnek immár a magyarok, magzatjoknak keresztségéből lakozásra és dőzsölésre való alkalmatosságot vévén. [...] Mit mondjak a karácson, húsvét és pünkösztől? [...] Sőt immár a halottas ház is alig ismerhetik meg a mennyegzősháztul, mivel nagy mérték-letlen és istentelen tobzódások, részegeskedések nélkül a tor is immár nem lehet.” Hasonlóképpen fogalmazott a katolikus érsek, Pázmány Péter is, a korra és reá nem épp jellemző tömörséggel: „Ha valaki, úgymond, barátságot akar szerezni vagy újítani, részegséggel kell annak meglenni; ha örvendetes nyájaskodásban vigasságot akar mu-tatni, részegség nélkül az nem lehet; ha valakinek fiat ad az Isten, innya kell; ha kiveszi

³ Erre példa Szent-Péteri István lakonikus megjegyzése: „Ha törvénytételre a törvény-tevok leülnek, a bírságra vagyon soc gondjok: Hozz bort, igyunk! A magyar tanács délig főfájó, délután részeg. A bűn-öket, még a halálra valókat is többnyire iszomlével büntetik.” (SZENT-PÉTERI István: *Hangos trombita, avagy olly terhes s menydörgő tanítás, melyben a fölséges Istennek a részegeskedésnek meg büntetésében ki-tetsző Birói igazsága, emberi böltséggel le-íratik s világ eleiben terjesztetik amaz erős fegyveresnek pedig a Részegeskedést őltalmazó fegyverének éli ki-vonatit*, Vince György, Debrecen, 1698, 27a.) Nem tisztünk e helyütt annak kritikájába bocsátkozni, hogy Szent-Péteri leírása mennyiben felelt meg a valóságnak.

⁴ Némileg gyengíti álláspontunk elfogadhatóságát, hogy ez gyakran az önéletrajzokban volt így, olykor „lel-ki tükör”, lelkiismeret-vizsgálat jelleggel. Példa erre KEMÉNY János *Önéletrajza*, Szépirodalmi, Budapest, 1959, 262–263.

⁵ SZENT-PÉTERI: I. m., 26–28a. Szintén ismert példa TINÓDI Sebestyén: *A sokféle részegősőről* (lásd újabban *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez*, Reneszánsz, szerk. Bitskey István, Tankönyvkiadó, Budapest, 1990, 333–336).

a világból, a torban itallal kell a keserűséget kimosogatni; ha valamit kell végezni, részegséggel kell pecsételni a végzést.”⁶

Érthető kivételt csak a végvári katonákkal⁷ és olykor – Pázmány például⁸ – a gyermekekkel tesznek, ahol az elítélés hangja újra megkeményedik. Itt azonban a másutt megjelenő társadalmi nevelőszándék mellett új elem is belép, mégpedig a medikalizációs cél. Elsősorban a gyermekek esetén említettek egészségügyi hátrányokat; felnőttek esetében csak viszonylag ritkábban és szinte kizárólag a kor viszonyaihoz képest is túlzó esetekben tételezték föl, hogy az egészség megromlása és a korai halál összefüggésben lehet az alkoholfogyasztással (vagy inkább annak mértékével).⁹

Lehet-e beszélni a barokk idején akár a katolikus, akár a protestáns szerzőknél az italozással kapcsolatos „társadalmi utópiáról”, vagyis olyan társadalom képéről, ahonnan hiányzik az alkohol? Aligha. Egy ilyen társadalmat, úgy tűnik, eleve megvalósíthatatlannak és talán feleslegesnek is tartottak.¹⁰ A legtöbb szerző még a leírt módon célcsoportnak tartott elitrétegek italfogyasztásának mérséklését is szinte reménytelennek érezte.

Paradox módon a barokk csaknem kizárólagosan az elittel foglalkozó „alkohol-politikájának” a bizonyítékeként lehet felfogni azokat a városi statútumokat, rendeleteket, amelyek az egyes városok területén való alkoholfogyasztást szabályozták, már-már kínos precizséggel.¹¹ Ezekben ugyanis a szűk együttlaksból eredő súrlódások és a közbüntények számának határok közé szorítása mint célok mellett egyértelműen megjelenik a társadalmi rétegek közti különbségtétel, és az alávett rétegek megnevelésének szándéka, a „ne igyatok!”, mely nevelés mindenekelőtt a megkülönböztető szabályok fegyelmezett elfogadására irányult. Azonban ez a társadalomnevelés egészen más terepen történt, mint a nemesi orátorok és lelkészek által is belakott társadalmi közeg, ahol sokkal jellemzőbb volt a struktúrák, rétegek különválása és jól elkülönített egymás mellett élése. A városok és céhek különben egyáltalán nemcsak az italfogyasztásban igyekeztek elejét venni a társadalmi rétegek összemosódásának, hanem a ruhaviseletben és a fogyasztásnak, illetve köztérhasználatnak számos más elemében is. Az italozás talán azért szerepelt kitüntetett jelleggel, mert egyszerre volt nyilvános fogyasztásként és köztérhasználatként is.

⁶ PÁZMÁNY Péter: *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egy-nehány ünnepekre rendelt evangéliumokról, Prédikációk* (Pázmány Péter Összes Munkái VII.), s. a. r. Kanyurszky György, Budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, Budapest, 1905, 283.

⁷ „Sokszor úgy iszunk a jó borban, hogy más nap jól feljő még a nap is, s mi mind hadnagyostól az fészekben aluszunk és hortyogunk.” MAGYARI István: *Az országokban való sok romlásnak okairól*, Sárvár, 1602, 74.

⁸ „Ha egy nagy völgybe vinnék a török császár erejét, és reá eresztenék azt a bort, melyet nagy részegeskedésben megittak Magyarország szabadulásáért, nem kellene semmi vízőzön a török veszedelmére, mind borban halnának.” (PÁZMÁNY: I. m., 291.) „Nemcsak torkába töltik a bort, biztatván, hogy igyék (mert az apja is ezzel kereste, ami nincs!), de ugyan gyönyörködnek bátorságában és katonagyermeknek ítélik.” (Uo., 265.)

⁹ Heltai Gáspár idézett műve az elsők között ír egyértelműen – alighanem idegen auktorok nyomán – orvosi indokokkal mindenféle alkoholfogyasztás ellen.

¹⁰ Valentius Cybelius (Hagymási Bálint) megjegyezte, hogy Magyarországon szinte reménytelen az ital, különösen a borítal ellen érvelni, jóllehet azt megjegyezte, hogy az okvetlenül és mindig erkölcstelenségre vezet (KARDOS: I. m., 262–272).

¹¹ Ezekből meglehetősen gyűjteményt közöl KOLOSVÁRI Sándor – ÖVÁRI Kelemen: *Magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*, I–VII., MTA, Budapest, 1896.

Magyarországon azonban a barokk elit-absztinencia (vagy sokkal inkább mértékletesség, mely mai mércével inkább a mértéktelenség épphogy-mérséklésének tűnik) hagyományát sem a városok statútumai törték meg, hanem a reformkor gondolkodása. (Legalábbis a politikai közírásban ez történt, a vallási irodalom a 19. század végéig követte a pázmányi, Heltai Gáspár-i hagyományt.) A reformkor politikai közírázatáról, a nemzeti közösség újrafogalmazásának hosszas folyamatáról már igen sokan és sokat írtak, ennek elemzése nem célunk. Az azonban tárgyunk szempontjából egy lényeges folyamat kezdőpontjának tűnik, hogy ez a nemzeti közösségtudat sajátos módon, a többi területektől némiképp eltérően alakult, az alkohollal összefüggő kérdések némiképpen más pályát futottak be, mint például a szintén a társadalomnevelés körébe tartozó közoktatás vagy épp a büntetőügy kérdése. Az alkohol- és ivászat-kérdéssel a szociális ügyekben amúgy is kiemelkedően érzékeny Kossuth és lapjainak munkatársai képviselték a leghatározottabb elutasítást. A Pesti Hírlap 1841. január 20-i számában maga Kossuth adta meg az alaphangot *Békés-Csaba m.-város (Pálinkamirigy)* című írásában: „az egész roppant vidékeken a' nép erkölcsi életébe annyira beszövedött, miszerint a' falusi bíraskodás, községigazgatás, adó-kivetés, népügyintézkedés attributumának dija 's föltételének tekintetnék; mert egész meg egész megyékben már föl sem vett, sőt nem csak természetesnek nézett, de gyakorlat által föl is szentelt a' köztisztviselők elnézésével mintegy érvényesített szokás: hogy a' helység előjárói, bár minemű községi dolgok végett mindig a' pálinkás korsó körül gyűlnek össze, ha lakostársaik ügyesbajos dolgaiban bíraskodnak, első gondjuk a' pálinka, mellynek árát a' vesztő féllel megfizettetik; ha megyei tisztviselők által bizonyosságul vagy becslésül használatnak, első gondjuk a' pálinka, mellyet mint valamelly törvényes birói taxát a' helység pecsétje alatt kiadott bizonyosság- vagy becsülevélben gyakran itcze számra felrónak a' nélkül, hogy mi ezen legkevésbbé is fölakadnánk; és mindezt fölvéve gondoljuk el, hogy ha itt, hol e' mirigy ennyire elterjedett, hol a' mértékletességi egyesületek még egészen ismeretlenek, stiscája iratnék a' pálinkának, orvosi, lélektani és statusgazdasági szempontból, mi borzasztó adatok tömegét láthatnók egy rakáson!” Mindehhez hozzátette: „a' ki szerét találná az emberiség e' rettenetes mētelyét az az italok sorából ki, 's pusztán a' chemiai laboratorikumokba 's gyárokbá szorítani, tán épen olly jőtevéje lenne az emberi nemnek, mint a' himlőoltó Jenner, vagy a' ki egykor a' dögmirigy mérges nyilait eltompítandja.” A „pálinka-mētely” elleni szavak szinte azonnal összekapcsolódtak – s jó ideig szinte szinonimaként éltek – a zsidóság elleni kirohanásokkal is: „A' külföldi 's kivált lengyel zsidóságnak a' megyébe igen nagy mértékbeni beszivárgása és szaporodása ellen – mi által a' szerföltötti pálinkaivás dühétől különben is egészen megszállott köznépnek utólsó pénzereje kiszivatik – óvószer gyanánt meghagyá a' megye, mikép a' jár[ási]. szolgabiráák hirdessék ki, hogy egy földesur se merészseljen telkébe zsidót a' közhatóság engedelmé nélkül befogadni...”¹²

¹² Megjegyzendő, hogy a pálinkamérés, mint kisebb királyi haszonvétel a legtöbb helyen zsidók kezén volt, de lényeges eltérésekkel: egyes községekben egész évben, másutt (például Bajnán) Szent György napjától Szent Mihály napjáig (azaz április 24-től szeptember 29-ig), másutt, például Geszten újévtől Szent György-napig áruhlhatták – természetesen a földesúrnak fizetett bér ellenében – a pálinkát. Lásd TÓTH

A kérdés foglalkoztatta a reform-országgyűlések sorát is.¹³ Jellemző volt azonban, hogy a pálinkafogyasztás elleni küzdelem – amely egyéb alkoholfajtákra, például a borra alig-alig terjedt ki – elsősorban az alsóbb rétegekre irányult. Az indokrendszer kezdet-től használt medikalizációs, gazdasági és szociális-társadalmi érveket (például: „A pálinka az aljasodás, az elfajulás iszonyun aggasztó kórságával lepi meg az alsóbb osztályok mostani nemzedékét: míg a cukor fogyasztása ellenben egyik mértéke szokott lenni és méltán a jóllétnek s azon nemesebben élni-tudásnak, mely a magasabb műveltség zománcza”).¹⁴ Mindez csaknem minden esetben kiegészült az erkölcsi szempontok bevonásával is; a korra – de a későbbi reformekre is jellemző módon – a társadalomnevelésben a meghatározó elemként az államot jelölték meg.¹⁵ Nagyon ritka kivételt képeztek azok a művek és szerzők, amelyek és akik a pálinkát mint elsősorban gazdasági haszonvételi cikket mutatták be; érvelésükben azonban nem a fogyasztásra, hanem a termelésre biztatták az olvasóközönséget. Sajátos módon ebben a diskurzusban a „ne igyatok” megfogalmazás szinte sosem jelent meg: a termelő – a megszólított olvasóréteg – a köz- vagy inkább középnemességgel volt azonos, míg a vevői-fogyasztói kört a szerzők a jobbágyságban („pórságban”, „pórnépben”, „országglakosokban”) jelölték meg, azaz szinte biztatták a kor középosztályát a pálinkafőzésre és -árúsításra. Az indokok közt a zsidó árendások ősárlása és a gazdasági haszon emlegetése éppúgy szerepelt, mint az, hogy ha a „földesúr avagy földesasszony [...] maga termeli 's árulja eme amúgy kártokozó portékát [...] a pórnép szenvedelmének kellő határt és mértéket lehet szabni”.¹⁶

Krisztina: *Bajna*, Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., Budapest, [2001]; KERESKÉNYI Miklós: *Geszt*, Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., Budapest, [2002].

¹³ „A' magyar jobbára indulatosságból követ el vétkeket, ritkán szántszándékkal; 's általában mondhatni, hogy a' Magyarországon elkövetett gyilkosságoknak 4/5 része a' borozás vagy pálinkázás közben követtetik el.” Országgyűlés. XXXIV. Országos ülés a' KK és RRnél, szeptember 1-jén, Pesti Hírlap 1843. szeptember 7.

¹⁴ ÖRSY: *Czukorgyártás*, Hetilap 1846. augusztus 7.

¹⁵ „A pálinkakórság nemünknek olly betegsége, s ez ital annyi kárt okoz, mikint ohajtandó, s mint a fejlődő ész, s erkölcsi érzet postulatuma reménylhető is azon idő, melyben a pálinkafőzés nem a gabona-szűkítés, s ez által szükség előidézhetése tekintetéből, hanem mivel ezen ital aljasít, nyomort terjeszt, s büntetlál; előbb terhes adó által kevesített, s később annyira korlátozni fog, miszerint csak a gyárok, s egyéb iparágak számára vegytanban, gyógyszerrekehez, világításra, iparczikkek előállítására stb. szükséges szesz fog készített. Azonban míg a valódi műveltség, s fejlődöttség ezen szép kora eljövend, addig is bűn nélkül nem mulasztható kötelessége minden állománynak, betiltani a pálinkafőzést legalább akkor, midőn már annak előállítása is máskint nem, mint nyomort terjesztve történhetik.” (WESSELÉNYI Miklós: *Szabad-e még most is, az annyira drága és szűkülő gabonából pálinkát főzni?*, Hetilap 1847. március 5.) Hasonlóképp fogalmazott Fáy András is: „Ki meggondolja, hogy hazánkban a kézműves egy szeget sem üt be, a napszám pedig csak álmolyg munkája körül, ha bor- vagy pálinka-áldomással nem serkentetik, és így a szesz ital mindkettőnek mintegy élet-szükségévé válik, hogy borbővös hazánkban városon, falun több a czérgért mutató ház és korcsmaregale, serház, mint Angolhonban a műhely, hogy a részegeskedésen kívül is mennyi fecseklési csábnak van kiteve, főképp nagyobb városokban a dolgozó szegénység – nem fogja eléggé méltányolhatni, és hazánkba is beohajthatni ezen előnyt.” (FÁY András: *Igénytelen figyelmektetés a hazai hatóságokhoz és emberbarátokhoz a szegénység ügyében*, Hetilap 1847. június 18.) Wesselényi másutt egyenesen a politikai közszabadság hiányát és a pálinkamérést állítja párhuzamba: „Mentől kevesebb a szabadság, ipar és jólét, annál nagyobb a pálinka-fogyasztás. Bizonyítják ezt a gvineai rabszolgák; orosz rabjobbágyságok és az árvai éhenholt tótok.” (Hetilap 1847. szeptember 28.)

¹⁶ MITTERPACHER Lajos: *Rövid oktatás a szőlő műveléséről és bor, pálinka és etetg készítéséről [...] frantzia írók útmutatása szerént*, ford. Posfai János, Egyetemi Nyomda, Pest, 1815.

Azt, hogy ki nevel kit, hogy a „társadalmi tudás” (politikai viselkedési formák, jelenről alkotott vélemény és jövőről alkotott elképzelések, vagy akár az egyes rétegek közötti érintkezések szabályai) mely rétegtől mely réteg felé irányuljanak – vagyis fentről lefelé –, a korban aligha volt kétséges bárki előtt is, aki a politikai közbeszédben részt vett. Legfeljebb az alkot(hat)ta viták tárgyát, hogy a minta mennyire fentről jöjjön és mennyire hatoljon a mélybe. Úgy tűnik, az alkohol esetében nem a mintaadásban és követésében a mintaadó általi sürgetésében volt eltérés: inkább abban, hogy az alkohol-kérdést lényegében egy csoport viselkedésére korlátozták, és ez a magyar parasztság volt. Emellett új elem a gazdasági szempont markáns beemelése is az érvrendszerbe (bár a mértékletességnek mint takarékoságnak a bemutatása, vagy éppen az iszákosságnak mint a pazarlás jelképének elutasítása nem volt teljesen idegen már a prédikátoroktól, így a többször idézett Heltaitól sem). Igaz volt mindez még két olyan, a politikai porondon egymással meglehetősen szembenálló személyre is, mint Kossuth Lajos és Széchenyi István.¹⁷

Az olvasónak olykor már az a paradox érzése támad, hogy a személyváltáshoz – azaz hogy az „ők”-ből legalább „ti”, vagyis potenciális partner és végsősoron „mi”, azaz nemzeti közösség váljék –, nem a politikai viszonyoknak, oktatásnak, nemzeti viseletnek, a népzene felfedezésének, hanem mindenekelőtt az érintett alkoholfogyasztási szokásainak kellene megváltozniuk. (Hogy a szlovák nemzeti tudat kialakulásában mekkora szerepe volt az arrafelé továbbra is inkább vallási elemekből táplálkozó, a népet közvetlenül megszólító és ezért többes szám első személyben fogalmazó – azaz: ne igyunk, senki ne igyék – politikai és vallásos irodalomnak, igen hálás kutatási téma lenne. Külön érdekesség, hogy ebben a szlovák nemzetfejlesztésben a budapesti Szent István Társulat is aktív szerepet vállalt – épp az alkoholelleses küzdelem területén.¹⁸ A társulat azonban nemcsak a szlovák, hanem a horvát és román nemzeti mozgalom kapcsán is megjelentetett alkoholelleses füzetet.¹⁹)

Miért éppen az italfogyasztás volt az a pont, ahol a leírt jelenséggel találkozunk? Túlzottan kézenfekvő volna feltételezni, hogy az ok a demonstratív és nyilvános fogyasztásban rejlik: az demonstratív és nyilvános volt már a középkorban is. Sokkal inkább annak felismeréséről lehet szó, hogy ez a fogyasztás minden nyilvánossága dacára nehezen ellenőrizhető (mert hiszen *teljesen* azért sosem nyilvános!) és olyan, szintén nehezen kontrollálható viselkedési elemeket idéz elő, melyek bomlasztják az épp hogy kialakuló társadalmat. Végsősoron akár vágyott új politikai-gazdasági rendszer, illetve az azt megteremtő társadalomnevelés sikerét is kockáztatják. Ezt kiegészítette még a haladottabb külföldről alkotott kép (vagy inkább hamis vágykép), az italfogyasztással kapcsolatban hangsúlyozott sokkal nagyobb fegyelem (gondoljunk csak Böloni absztinens, de legalábbis igen mértékletes Amerika-képére).

¹⁷ A *Selyemről*, Társalkodó 1840. október 24., 341–344.

¹⁸ J. N. JANDA: *Rukovat' korheta liehoviny*, Spol. Sv. Stefana, Budapest, 1915; VARGHA Damján: *Lurdké pamiathy*, ford. Jozef Janda, Spol. Sv. Stefana, Budapest, 1907.

¹⁹ Aleksa KONTOR: *Kartanija. Pripovitka. Priveo Diteljan Stipan*, Sv. Stipana, Budimpešt, 1907; Emeric SZABÓ: *Cine ce fecem lui își face*, ford. Joan Budișan, Soc. Sf. Stefan, Budapest, 1907.

Mindemellett a hangsúlyváltozást indokolhatta egy új alkoholfajtának, az eleinte gyümölcsből, gabonából, később burgonyából előállított szeszfeleség, a pálinka bor rovására történt szélesebb terjedése a 19. század első felében. (A jelenséget majd minden történeti szakmunka tartalmazza, azonban okainak egzakt magyarázatával többnyire adósak maradnak: a gyümölcs- és gabonapálinka ugyanis gorelyka, gorolyka, gurulyka, goselka vagy éppen dühödtké néven évszázadok óta ismert volt.) A pálinka nem csak „hatásmechanizmusában” tért el a bortól (vagy a Magyarországon ismert, de nem túl elterjedt sörtől), azaz a sokkal gyorsabban elérhető és radikálisabban ható mámorban. Legalább ennyire riasztó különbség volt, hogy előállítása sokkal könnyebben megtörténhetett ellenőrizhetetlen körülmények között, nem utolsósorban adózatlanul, titokban, csakúgy, mint terjesztése, fogyasztása. Emiatt a 19. század alkoholelleanes küzdelmeinek legnagyobb része nem általában az alkohol, hanem a pálinka, azon belül is a paraszti (később munkás) pálinkafogyasztás elleni küzdelemként volt leírható.

Ha voltak jelenségek, melyek (látszólag) rést ütöttek a vázolt „ne igyatok”, illetve „ne igyon a (magyar) parasztság” megfogalmazásokon, akkor azok okvetlenül az erdélyi és felvidéki szlovák mértékletességi mozgalmak voltak. Azonban ez csak első pillantásra igazolható. Megvizsgálva a Teleki Miksa által alapított erdélyi mértékletességi egyesület propagandáját²⁰ és tagságát,²¹ azt találjuk, hogy valójában szinte két, párhuzamosan létező egyletről volt szó. Az eredeti szándék ugyanis a helyi társadalom elitjét és középrétegeit akarta az absztinenciára rávenni, majd ezt – nevelő jelleggel – a parasztság felé kiterjeszteni (e csoport esetén beérték volna a pálinka elhagyásával is).²² A társadalomnevelés tehát két téren működött volna: egyfelől a középosztály önnevelése irányában, másfelől pedig – ezzel párhuzamosan vagy ez után – a középosztály által végzett szélesebb körű népnevelés irányában. Ez a séma máskülönben számos társadalmi egyesületnél és karitatív akciónál is hasonlóképpen nézett ki, lett légyen szó a Bánffy György gubernátor 1816-os koldusügyi utasításáról, vagy az attól időben igen csak távol eső 172.000/1932. Bm. számú, szintén a koldusügyet rendezni kívánó rendeletről. Azonban az elképzelés az alkohol esetében teljes kudarcot vallott, ugyanis a fennmaradt dokumentumok szerint a pór nép nem látszott részt kérni a pálinka nélküli társadalom utópiájából.²³

Az 1848/49-es forradalom bukása után a „pálinkamirigy” nélküli társadalom utópiája átmenetileg lekerült a színről, hogy aztán az 1880–90-es években újból feltámadjon Csiszkerózsika-álmából.

*

²⁰ Gróf TELEKI MIKSA: *Pálinkakórság*, Kolosvár, 1838.

²¹ *Statistikai kimutatás a mérsékleti ügy jelen állásáról*, Vasárnapi Újság 1846. április 12., 225–232.

²² Megjegyzendő, hogy Kolosváron a pálinkán kívül más olcsó szeszfeleséget ekkoriban nemigen lehetett beszerezni.

²³ Az idézett forrásokon kívül ezt erősíti meg PAAL FERENC jó negyven évvel később kiadott műve is (*Az iszákosság, mint a nép nyomorának egyik oka*, Család és Iskola, Kolosvár, 1883).

Az újonnan kialakult társadalmi csoportnak, a nagyipari munkásságnak az alkoholfogyasztása, részben annak mennyisége, részben körülményei révén az 19. század második felében a nyugat-európai társadalmi gondolkodók egy részének központi kérdésévé vált. Különösen a konzervatív reformkörök másodvonala, így a Verein für Sozialpolitik schmollerianus része foglalkozott számottévvő terjedelemben az alkoholkérdéssel.²⁴ Némely szerző az alkoholkérdést úgy ábrázolta, mint amelynek megoldásán – pontosabban felszámolásán – keresztül valósítható meg az elképzelt ideális társadalom²⁵ (ezt különben legtöbbször mint a kistulajdonosok társadalmát írták le). Ebben az összefüggésben az alkohol és az alkoholfogyasztás a társadalom betegségének tüneteként jelenik meg. Emellett a legtöbb szerző medikalizálta is az alkoholfogyasztást, ám ezt a medikalizációt legtöbbször fenntartották az alsóbb néprétegek számára, és a középosztály(ok) alkoholfogyasztását – ha szóltak róla egyáltalán – mint természetes, sőt kifejezetten egészséges jelenséget írták le.²⁶

Mi állott a konzervatív társadalomreformerek alkoholellemességének hátterében? Mindenekelőtt a hagyományos, patriarchális tekintélyen nyugvó társadalom- és családkép megbomlásától – illetve ekkor, a 19. század második harmada végén inkább végső felbomlásától – való félelem. Az alkoholfogyasztás, ahogy arról korábban már írtunk, sajátos szabályok közé szorított, gyakran rítusoktól körülvett és csoportképző jelenségeként szerepelt a társadalomban. E szerepe nem volt ismeretlen a témáról értekező „katedraszocialisták” és keresztényszocialisták előtt sem. Ám munkáikban nem ez, hanem az alkoholnak a luxusfogyasztás-jellege (és illetéknéppen a kistulajdonosi társadalom létrejöttének egyik akadály), jellem- és családbomboló mivolta került előtérbe.²⁷ A kocsmákban létrejövő kapcsolatok, barátságok egyfelől azért kaptak elítélő címkeket, mert az emberi közösségek alapjának tekintett családot erodálták. Másfelől pedig azért, mert a külvilág, és különösen bármiféle „felsőség”: hatóságok, munkaadók előtt teljesen zártnak mutatkoztak, azokba behatolni nem vagy alig lehetett, az ott folyó társadalmi hálózatosodás kívülálló számára kontrollálhatatlan volt. Ez a fajta megközelítés azonban korántsem csak a német szerzők írásaiban volt megtalálható: gyakorlatilag

²⁴ A sok név közül Karl Viktor Böhmertét érdemes kiemelni, aki Gustav von Schmoller tanítványaként több kötetet (például *200 Urteile über die Alkoholfrage*, I–II., Dresden, 1907) is szentelt a témának. De maga Schmoller is ismételtelen írt róla, különösen korai munkáiban (Gustav von SCHMOLLER: *Arbeiterfrage*, Preussische Jahrbücher 14. (1864), 393–424, 523–547, 15. (1865), 32–63; *Über die Resultate der Bevölkerungs- und Moralstatistik*, Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge 123., 1871).

²⁵ Manfred HÜBNER: *Die deutsche Arbeiterbewegung und die „Alkoholfrage“ (1890 bis 1914)*, Humboldt-Universität, Berlin, 1985.

²⁶ A mérsékelt alkoholfogyasztás egészségre gyakorolt hatásáról a 19. század második felében igen éles orvosi viták folytak (volt olyan pszichiátria, ahol a napi 7 dl vagy egy liter bor a gyógykezelés szerves, sőt legfontosabb részét alkotta), ám a legnagyobb többség elvetette a svájci Forel professzor álláspontját, aki az alkoholt többek között sejtmelegnek és degeneráló anyagnak tekintve részben egyéni egészségügyi, részben eugenikai okokból teljesen ki akarta küszöbölni.

²⁷ Castel leírása szerint a munkaadók és reformerek a munkásnak csak a legszükségesebb fogyasztását ismerték el jogosnak, minden mást illegitimnek tartottak; ha juttattak is többletbért, akkor azt vagy megakarták fordíttatni, vagy szociálpolitikára, a munkából ideig-óráig kivált munkás családjának megsegítésére adták. Robert CASTEL: *A szociális kérdés alakváltozásai*, A Szociálpolitikai Értesítő Könyvtára – Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány, Budapest, 1998, 302–303.

ugyanezeket az érveket sorolták el az első össz-orosz alkoholelles konferencia résztvevői is.²⁸ Közös pont volt a nőnek mint kizárólagosan az alkoholfogyasztás szenvedő alanyának a kezelése is. Ez annál is inkább árulkodó jel, hogy a női alkoholizmus jelensége nem volt ismeretlen a 19. század végének szakírói előtt, ám azt jól látták, hogy a nők esetében az elfogyasztott esetenként ugyancsak tekintélyes mennyiségű szesz nem hoz létre ellenőrizhetetlen és ezért nyugtalanító közösségeket, ugyanis az többnyire az otthon falain belül történt.²⁹

Sajátos módon egészült ki ez a retorika a nemzeti szemponttal. Mint már említettük, a szlovák nemzeti mozgalom egyik vaskos ágát alkotta az alkoholelles szervezkedés. Hasonlóképpen a nemzeti ébredés és az alkohol- (pontosabban ebben az esetben is a pálinka-) fogyasztás elleni harc összefonódásáról beszélhetünk Svédország és az akkor még orosz cári tartománynak számító Finnország esetében.³⁰ Mindkét helyen kiegészült az érvrendszer a demokrácia sajátos felfogásával. A lokálopció, melyet később a gyakorlatban is megvalósítottak, a helyi települési közösségekre bízta annak eldöntését, hogy az adott helyen bevezessék-e az abolicionizmust. Az ezt célzó választáson pedig nem alkalmaztak cenzust, sőt a „helyes döntés” érdekében kivételesen a nőket is az urnákhoz engedték. Számos egykorú értékelője szerint a lokálopció referenduma az egyik legfontosabb lépés volt az általános és titkos választójog bevezetése felé: úgy vélték ugyanis, hogy az a munkás, aki felelősséggel képes dönteni az alkohol ellen vagy mellett (és hajlandó az alkoholügyet akár kriminalizálni is, hiszen a betiltás egyben büntető szankciókat is jelentett), képes a nemzet más sorskérdéseiben, politikai ügyekben is dönteni. A demokrácia illetően kiterjesztése és a kistulajdonosi réteg kibővülése együtt a középosztályi fogyasztási szokások és viselkedési formák más, alsóbb társadalmi rétegek általi átvételével a munkásság nemzeti közösségbe való beemelésével kecsegtetett. Másképpen: a 19. század nagy mítoszának és utópiájának, az egységes nemzetnek a megteremtését ígerte.

A reformkörök egyáltalában nem álltak meg az elméletalkotásnál, a gyakorlat terén is igyekeztek lépéseket tenni a munkásság alkoholelles nevelése, sőt „megnevelése” irányában. A számos ilyen irányú, társadalmi határokon átnyúló, csaknem mindig „jobb körök” által szervezett és irányított egyesület mellett erre a legalkalmasabb eszköznek a lakáspolitikát mutatkozott. Különösen Németországban és az észak-francia iparvidéken létesültek gyári lakótelepek és munkás-kertvárosok, illetve munkáskertek, ahol rendszabályok, házirendek jelentős részét képezte a részleges vagy teljes alkoholtilalom, illetve az annak megszegőire vonatkozó büntetések taglalása.³¹ A teljes szesztilalom csak egyes,

²⁸ А. АМСТЕРДАМСКИЙ: *1-й Всероссийский съездъ по борьбѣ пьянствомъ*, Русская Школа, Санкт Петербург, 1910.

²⁹ Ugyanakkor a lakáspolitikai szakírók, köztük a magyar Ferenczi Imre is számtalanszor elismételték, hogy az alkohol és az al- illetve ágybérlok együttes jelenléte a munkáscsaládok fölbomlásának legfontosabb lehetséges okai, ezért egyiket vagy másikat (illetve lehetőleg mindkettőt) mindenképpen ki kell iktatni a munkások életéből. Talán nem teljesen túlzás, ha azt tételezzük fel, hogy a közép- és korai újkor nőképe, a nő bujaságra való eredendő hajlandósága köszön itt vissza – immáron a munkások feleségeire korlátozva.

³⁰ Petitionsbegründung Nro. 20. Gutachen des Ökonomie-Ausschuches Nro. 8. Über kommunales Vektorrecht und allgemeines Verbotgesetz. Der Ausleihungsvorschlag des Ausschuches, 25., 1900.

³¹ *Die Wohnlage der Armenvölkerung zu Strassburg, 1904–1912*. Strassburger Armenrat, Neue Verlag, Strassburg, 1913; Willam Walter CROTCH: *The Cottage Home of England. The Case against the Housing. System in rural Districts*, Industrial Publishing, London, 1908; Carl BALLOD: *Wohnungsfrage und Gartenstadtproblem*, II., Jahrbuch Gesetz-

valóban a megvalósult utópiák sorába tartozó, és általában szövetkezeti alapon, közép-
osztályi irányítás mellett megépült telepeken létezett – ideig-óráig...³²

A legtöbb, vállalatok által épített munkáskolónián és a községi építkezések keretében létesült telepen a kocsmát és italárúsítást nem iktatták ki teljesen, hanem egyfelől a pálinkát és égetett szeszeket más alkoholféleségekkel igyekeztek pótolni, illetve időbeli korlátozást vezettek be. (Például istentisztelet előtt és alatt zárva tartották az italmérést, illetve este korai zárórát rendeltek el.)

A Nemzetközi Lakásügyi Konferencia, különösen a Bécsben tartott IX. ilyen tanácskozás – melyeken rendre a konzervatív reformkörök, különösen a kommunális szociálpolitika kiterjesztésének, illetve a községestítésnek a hívei szerepeltek vezető helyen – a közösségi lakásépítést, a munkások egészséges és lehetőleg saját tulajdonú lakáshoz juttatását tekintették a leghatékonyabb eszköznek úgy az érintettek alkoholfogyasztása elleni harcban, mint a társadalom alsóbb rétegeinek megnevelésében.³³ Hasonlóan vélekedtek a kelet-európai szerzők is.³⁴ Elképzelésük szerint az egészséges, kertes lakás nemcsak a kocsmától tartja távol a munkást, hanem helyreállítja a család – nagyrészt az alkohol által szétért – egységét. A közösen végzett kerti munkának pedig távol kellett volna tartania a munkást a szervezkedéstől (a szakszervezetek saját helyiség hiányában sokáig valóban kocsmákban és vendéglőkben tartották rendezvényeiket), illetve a család belső rendjét és helyes hierarchiáját is vissza tudta volna állítani. A reformerek ugyanis többnyire mélyen elítélték azt a jelenséget, hogy a családjától munka- és szabadidejében távol lévő munkás helyett egyre inkább a felesége volt a família tényleges feje, nem utolsósorban a pénzkezelés felelőse. (Arra, hogy ez az utópia a megépült munkástelepeken mennyire valósult meg, egy másik, a lakáskérdés és a társadalomnevelés kapcsolódási pontjait taglaló tanulmányban igyekszünk majd választ keresni.)

A 19. század végének társadalomreformerei világjobbító, alkoholelles utópiájukat a lakáskérdésen kívül más színtereken is megpróbálták megvalósítani; ezúttal sikerrel. A társadalmi fegyelmezés klasszikus színtereire gondolunk: az iskolára, a szegény- és dologházra, a börtönre és részben a katonaságra.³⁵ A francia Hôpital Général vagy az amsterdami Spinhuis és Rasphuis dologházak kezdettől elzárták lakóikat az alkohol él-

geb. Verw. U. Volkswirtschaft, 1908, 649–712; Wilhelm BÖHMERT: *Englische Arbeitwohnhäuser in deutscher Beleuchtung*, Städtebau 1909/2., 15–17.; C. J. FUCHS: *Kleinhaus und Massenmiethaus*, Zeitschrift Wohnungswesen 1911/11., 157–160, 1911/12., 174–179, 1911/14., 157–160; 1911/15., 174–190.

³² Ilyen volt a London melletti Letchworth (1897-ben kezdték építeni), Welwyn (itt egymás mellett létesült munkás-, tisztviselő- és nyugdíjastelep), vagy a tényleg utópiaszámba-menő oroszországi Pozorovka (1912), a franciaországi, G. I. Gurdjefff alapította Institute for the Harmonious Development of Man, vagy a húszas évek elejének szovjet minta-kertvárosa, a Viktor Vesznin és Nyikoláj Markovnyikov tervezte Moszkva melletti Szokol.

³³ Der IX. Internationale Wohnungskongress in Wien, Concordia 1910/19., 402–405; PRIBRAM: *Der IX. Internationale Wohnungskongress in Wien*, Mitt. Zentralstelle für Wohnungsreform in Österreich 1910/15., 1–5.

³⁴ А. Дяконов: *Жилищный вопрос и попытки его решения*, Коштрома, 1908; М. Г. Дуканский: *Жилищная нужда и строительство товарищества*, Хръков, 1908; *Жилищный вопрос и почленные приюты*, Санкт Петербург, 1911; J. STEFANESCU: *Alcoolismul in Romania*, Spitalul, 1895, 474–502.

³⁵ Ezeket az intézményeket Foucault írta le a társadalmi fegyelmezés egységes rendszereként: Michel FOUCAULT: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, Gondolat, Budapest, 1990.

vezetétől. Erre példa az 1777-ben alapított szempci rabdolgoztató intézet, ahol a szabályzat külön kitért arra, hogy a fogvatartottak borra nem költhetik a keresményüket.³⁶ Hasonló volt a helyzet a börtönökkel is. Érdekes módon az utóbbi helyen általában csak a pálinkát tiltották el teljesen, a bort és/vagy sört nagyobb ünnepeken, esetleg jutalmul kiszolgáltatták. (Kolozsváron például így rendelkezett a szabályzat: „Torbézlásra, vendégeskedésre a rabokhoz bejárni semmi rendbeli személyeknek megh nem engedgye: Mindazáltal ha ki valamely Rab jo akarójával akarja közleni borbéli jo akarttyát, edgy eiteligh, de nem többet megh engedhet.”³⁷)

A fegyelmezésen túl az intézményekben bevezetett szesztilalom jól érzékelhetően stigmatizációs, vagy inkább megkülönböztető jelleggel is bírt: a köz által eltartott, vétükük vagy szegénységük folytán az intézményekbe bezártan élő, illetve a szabad személyek között. Egyértelműen erre utalnak a szegényházak rendtartásai, akár a már idézett 1816-os erdélyi rendeletre gondolunk, akár a 19–20. század háziszabályaira, melyeknek ilyen szempontú elemzését korábban már elvégeztük.³⁸ Ezen intézmények esetén ugyanis nevelésről aligha lehetett szó: ha a beutalt nem követett el égbekiáltó fegyelmezetlenséget – amire példa volt az alkoholfogyasztás is –, élete végéig a szegényház lakója maradt. Ráadásul bekerülésétől kezdve a szabad világgal, a külvilággal való kapcsolattartása időben és térben a szabályzatok által minimumra redukáltan maradhatott csak meg.

A szegényházi „áponcoknak” – ahogy a 19. század derekán hívták a beutaltakat – a szabad emberektől való elkülönítését azért is szolgálhatta az alkoholtilalom, mivel ez hasonlóná tette az „elszenvedőit” a gyermekekhez, és kihangsúlyozta azt a felfogást, hogy a segélyből, a köz kenyereén élő személy nem képes ügyei önálló intézésére, a közsegélyért „cserébe” gyámság alá vonandó.³⁹

Sajátos módon az a terület, ahol az alkohollal szembeni társadalomnevelés a legnehezebben tudott teret nyerni, az iskola volt. Évszázadokon keresztül természetes jelenségnek számított a diákok italozása. Egészségügyi kérdésként a gyermekek alkoholfogyasztásának problémája ugyanakkor szintén évszázadok óta foglalkoztatta az orvosi szakírókat.⁴⁰ Ahhoz azonban, hogy a kérdés az egészségügyi irodalomból átkerüljön a társadalmi reformerek köteteteibe, a népiskola megjelenése és elterjedése kellett. Fölmerülhet a kérdés: vajon nem az állt-e a jelenség hátterében, hogy a népiskola előtt az iskolai tanulók zömét nem az alacso-

³⁶ HACKER Ervin: *A rabmunka. Tanulmány a börtönügy köréből*, Pécs, 1916, 15.

³⁷ JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*, II., Budapest, 1888.

³⁸ Előadás a Hajnal István Társadalomtörténeti Egyesület 2004. évi konferenciáján.

³⁹ A szegénységgel kapcsolatos, évszázadokon át alig-alig változó mentalitás történetén belül is ez az egyik legstabilabb elem: közismert, hogy a középkori városok *puerként* (gyermekként) ellátott szegényeinek jelentős része egyáltalán nem volt kiskorú, hanem a „pauper” (‘szegény’) és a „puer” szavak összecsengéséből származó, de nagyon is árulkodó szójátékkal van dolgunk. A történet másik végpontja pedig lehetne akár az 1936-os Egri Norma szerinti, minden magyar városban kötelezően bevezetett szegénygondozási rendszer, de gondolhatunk akár napjainknak a rászorultak cselekvési szabadságát többé-kevésbé súlyosan korlátozó szociálpolitikai ellátási formáira is.

⁴⁰ Az ismert olasz orvos, Girolamo MERCURIALI már 1579-ben heves dörgedelmeket intézett az orvosokhoz, nevelőkhöz és szülőkhöz a gyermekek borfogyasztásának korlátozása, sőt megszüntetése érdekében: *Praelectiones Pisanae in Epidemicas Hippocratis Historias. Nec non tractatus de hominis generatione, de balneis Pisanis, de Vino et Aqua*, Venezia, 1579.

nyabb társadalmi régiókból érkezett gyermekek tették ki, akik ha fogyasztottak is alkoholt, szüleik mintájára „középosztálybeli módon” tették azt? Erre utal az a jelenség is, hogy az iskolások alkoholfogyasztásáról író szerzők többnyire sietnek megjegyezni, hogy a gyermek alkohol ellen nevelése nemcsak önmagáért való dolog, a gyermekén keresztül szüleit, különösképpen – feltételezhetően kocsmázó – apját is igyekeznek életformaváltásra bírni.⁴¹

*

„A nedves, tökéletesen megromlott levegő és a folytonos betegségek mindinkább gyengítő hatással levén az izom és idegrendszerre, a dolgozni képtelen munkás szükséges ösztönző s izgató szerhez, a pálinkához folyamodik; ekként egyik rossz a másikat szüli. A pálinkaivás lassanként szokássá, később szenvedéllyé, búoszlató eszközzé válik; utóbb a munkaerőhöz szükséges valóságos tápszer helyett is csak pálinka járja; részegség, hanyatlás, a feleséget és a gyermeket nyúzó s végtelen nyomorba döntő büntettek következnek. Így támad a városi csőcselék!”⁴² Az idézet az egyik legelső, szociálpolitikával, közelebbről a lakáskérdéssel foglalkozó magyarországi műből, Tasner Dénes 1870-es könyvéből származik. A neves bányamérnök, Kerpely Antal is a lakáskérdés rendezésétől várta 1871-ben a „pálinkamizéria” megszűnését és „egy erőteljes munkás törzsök” felnevelését: „Bármilyen módon foganasítsuk is azt, munkásainkat előbb utóbb lakházak uraivá tenni, mindig csak üdvös rendszabálynak fog az bizonyulni, és hatását mint olyan soha el nem fogja téveszteni. Természetes gyümölcse pedig az ily intézményeknek minden körülmények között az önbecsülés, azután az önállóság magasztos érzelme, és végre a ház és család iránti szeretet és ragaszkodás. Ezeknek benyomása pedig nemcsak a jobb nevelésű vagy legalább meg nem romlott szívű egyéniségeknél szokott nyilvánulni, hanem, mint példa is van reá, az egészen megromlott, iszákosság által elsüllyedt egyénéknél is.” Mindebben a bánya- és kohóvállalatoknak kitüntetett szerepet szánt, nemcsak hivatása okán, hanem elsősorban azért, mert a zárt, más településektől többé-kevésbé távol lévő munkástelepek – Tasner Vajdahunyadot említette jó például – lehetővé teszik a „munkásság nevelését”, irányítását a munkahelyen túl, a magánélet szféráiban is.⁴³ A Bányászati és Kohászati Lapok éveken át ismételten visszatért a témára, német, később pedig már magyarországi munkáslakások terveit közölve.⁴⁴ A műtani leírások általában nem elégedtek meg a műszaki részletekkel, hanem komplett életmódterveket is tartal-

⁴¹ F. C. MÜLLER: *Über Schülerverbindungen*, Seitz & Schauer, München, 1896; H. QUENSEL: *Der Alkohol und seine Gefahren, zugleich ein Beitrag zur Bekämpfung der Alkoholschutz als Volkskrankheit*, Köln an Rhein, 1901; J. Steeg: *Rapport au Ministre de l'Instruction publique (Organisation de l'enseignement antialcoolique)*, Paris, 1896; A. VIRENIUS: *Mittel, den Alkoholismus durch die Schule zu bekämpfen. Von der wissenschaftliche Gessellschaft zum Schutze der Volksgesundheit. Arbeiten aus Kommission zur Lösung der Alkoholfrage*, Alkoholismus 1902, 300–304; C. WAGENER: *Sind Kinder-Enthaltsamkeitsvereine pädagogisch zulässig? Wenn ja, wie sind sie einzurichten?*, Christiana, 1890; J. KLOOTSEMA: *Paedagogiek en alcoholisme*, Groningen, 1896; V. ŠEJNOHA: *Říd. Učitel v Makově u Litoměř, Alkoholism a škola obecná. Učitelstvu, školním úřadům a rodičům předkládá. Tiskem V. Augusty v Litomyšli*, Hejda & Tuček, Prag, 1910.

⁴² TASNER Dénes: *A pesti lakás-reform*, Pesti Könyvnyomda, Pest, 1870, 21.

⁴³ KERPELY Antal: *A bánya- és kohómunkások gyarmatosítása*, Bányászati és Kohászati Lapok 1871, 2–5, 12–14, 31–34.

⁴⁴ *Bányász-lakások*, Bányászati és Kohászati Lapok 1874, 152–153.

maztak. Hangsúlyozva, hogy a munkások (a tetemes beruházást igénylő) lakásokban fegyelmeltebbé, egészségesebbé válnak, gyermekeik belenőnek a vállalat munkarendjébe – amiben a telep óvodája, iskolája is „segíti” őket. Továbbá a munkáslakás révén a függetlenségét egyebek mellett „kétlakisággal” is feltékenyen őrző, félíg-meddig paraszti munkavállalóból kizárólag a vállalatból és a vállalatért élő munkás válik.

Hasonlóképp az alkohol és a munkásság – igaz, ezúttal inkább a mezei munkásság – kapcsolatát tárgyalta 1883-ban Paal Ferenc már említett könyvecskéje. A szerző az eddig megemlített gondolatkészletet szinte teljesen beépítette tanulmányába, ám új elemekkel is szolgált. Így például leszögezte: az alkohol-, azon belül is a pálinkafogyasztás négy okra vezethető vissza: a szegénységre, a tudatlanságra, az unalomra és a rossz példára. (Utóbbival kapcsolatban szokatlan nyíltsággal állapítja meg: „A népnél [tehát az alsóbb társadalmi rétegeknél] úgy hat a példa a felnőttekre, mint a gyermekekre.”) Kihangsúlyozta az alkohol demoralizáló, családot és társadalmat szétziláló hatását, igaz, kissé sajátos érvekkel operálva: „Az iszákos ember szenvedélyének átkos súlya ránehezedik a környezetében mindenre; romlik és pusztul alatta minden. Mennyit szenvednek országszerte a házi állatok az ilyen emberek gondviselése alatt!” Nem volt új elem volt okfejtésében az sem, hogy a kocsmázás visszaszorultát alkoholmentes szórakozóhelyek létesítésétől remélte – az viszont, hogy ezek alapítását és vezetését a helyi tanítóságra bízta volna, határozottan új gondolat volt.⁴⁵ Az elképzelés a következő évtizedekben széleskörű támogatásra talált, különösen katolikus és ortodox egyházi körökben.⁴⁶ A Magyar Katolikus Papság Kereszt Antialkoholista Egyesületének lapjai – Az Alkohol Ellen, Absztinens Pap, Alkoholelleses Gyermeklap a Jó Absztinens Gyermekek Számára – évtizedeken át, visszatérő módon ismételtették annak fontosságát, hogy a pap és a tanító, a község „természetes vezetői és tekintélyei” neveljék a falu népét az alkoholizmus ellen, szóval, példával és tettel (népkörök, népházak alapításával) vegyék rá a közembereket a pálinkáspohár letételére.⁴⁷ A Szent István Könyvkiadó, illetve elődje, a Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat is sűrűn foglalkozott – magyar nyelven is – a „pálinkamiriggyel”. Őt füzetük kimondottan ezzel a kérdéssel foglalkozott,⁴⁸ de számos más kiadványukban is érintették a kérdést. A korra jellemző módon kizárólag a köznép alkoholfogyasztását „korholták”; a papság hasonló betegsége tabutéma volt egészen az 1930-as évek végéig.⁴⁹

⁴⁵ Hasonlóképpen fogalmazott egy névtelen szerző valamivel korábban a Néptanítók Lapja hasábjain: *A szeszes italok hatása az egészségre és a társadalomra*, Néptanítók Lapja 1883, 1–2.

⁴⁶ GEORGIJE (episkop): *Napomene sveštenstvu u berbi protiv alholoizma*, Srpski mitrop. Glasnik 1910/11.

⁴⁷ A népházak, népkörök és olvasóköri körök kérdését korábban már érintettük: HÁMORI Péter: *A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei*, Századok 2003/1., 1–42.

⁴⁸ *Egy porzój pálinka, vagy Tóth Bálint uram hogyan utálta meg a pálinkát*, Szent István Társulat, Budapest, [1895] (összesen hat kiadás; utolsó: 1916); ISTVÁN DIÁK: *Nagy ördög a pálinka*, Szent István Társulat, Budapest, 1914; FARKAS Zsigmond: *Az ördög kelepczéje, vagyis Ki találta ki a pálinkát?*, Szent István Társulat, Budapest, 1899. Ugyanakkor protestáns részről is találunk példákat: PASZLAVSZKY Sándor: *A hol a pálinka járja. Oktató elbeszélés a magyar nép számára paprikás versekben*, Buschmann Nyomda, Budapest, 1887 (az eredeti kiadás: Székelyudvarhely, 1885). A szerző nem azonos a budapesti Paszlavszky Sándorral, hanem Karácsondfalván volt evangélikus lelkész (Paszlavszky Jenő szíves közlése, Székelyudvarhely, 2009. október 21.).

⁴⁹ Információink szerint az első mű, amely – igaz, nagyon óvatosan – érintette a témát, 1938-ban jelent meg: TOWER Vilmos: *Papi és szerzetesi diéta*, Szalézi Művek, [Rákospalota, 1938]. Tower – a Magyar Királyi

Ezekkel a gondolatokkal, elképzelésekkel szemben a századvég szociálpolitikai szakírója, Gaal Jenő a munkaadókra akarta bízni az ipari és mezei munkások megnevelésének kérdését. Áruklodó című kötetének (*A társadalmi béke patriarchalismus alapján*) elején sietett leszögezni: „A munkásnak nem elég a sorsát javítani, mert nincs oly kedvező állapot, melyben az ember elégedetlen s így boldogtalan ne lehetne. Mindenek felett világnézetére és kedélyére kell hatni. Erkölcsi jellemének ápolása, hasznos dolgokra vonatkozó ismereteinek bővítése, az élet általa is megszerezhető örömei iránti érzékfejlésztése által lelki nyugalmára és igazi jóléte érdekében többet teszünk, mint ha csupán henyelésre vagy dorbézolásra fordítható szabad időt és sokszor elfecsérlett munkabértöbbletet biztosítunk neki.”⁵⁰ Az általa leírt nevelési folyamat pontosan megfelel a korábban már érintett kettős nevelésnek: a középosztály önnevelésének, majd a középosztálytól a társadalom többi része felé áramló nevelési folyamatnak.

A német katedraszocialisták magyarországi követői – mestereiket hűen követve – a lakás- és az alkoholkérdés összekapcsolásán munkálkodtak, az előbbire helyezve a hangsúlyt.⁵¹ Közülük jelen alkalommal Geőcze Saroltának és Ferenczi Imrének a munkásságát vesszük górcső alá. Közös pont kettejük munkásságában, hogy ellentétben a fentebb idézett szerzőkkel nem elsősorban a falu, hanem a város, pontosabban Budapest viszonyaira koncentráltak.

Geőcze Sarolta korai munkáiban ismételten előfordul az alkoholkérdés említése, de általában nem lép túl azon a gondolatkörön, amelyet az 1880-as években a konzervatív reformkörök papírra vetettek: pálinkás fővel vásárló vagy éppen családja vagyonát kocsmában herdáló paraszt, ittas fővel az iskolába szédelgő gyermek, az alkoholtól megrokkant családi kötelék, kénytelenségből családirányítónak lett nő képe sorakozik előttünk, vagyis azok a figurák, melyeket annyiszor és annyian megrajzoltak már akkoriban. Ugyancsak nem mond különösen sok újat akkor, amikor a nép megnevelésére a közép-

Honvéd Ludovika Akadémia hittan- és illemtan- (!) tanára – amúgy az 1920–30-as évek elismert viselkedéstan- és etikettoktatója volt. (Lásd *Katolikus lexikon*, VIII., <http://lexikon.katolikus.hu/T/Tower.html>.)

⁵⁰ GAAL Jenő: *A társadalmi béke patriarchalismus alapján*, Társadalom- és Gazdaságpolitikai Könyvtár 4., Budapest, 1896, 15.

⁵¹ Talán az utolsó ilyen írás 1944-ben jelent meg. Ebben a szerző a munkások alkoholizmusának legfőbb ellenszerét a munkásházak építésében és a munkáskertek létesítésében látta; szerinte „a munkáshajlékok valósággal visszatükrözik a munkáscsaládok lelkiségét. A tiszta, rendes otthonok kiegyensúlyozottságról, kielégítő családi életéről és józanságról beszélnek, önként következik ebből: a korszerű szociálpolitika legelőtérrel feladata minél nagyobb számú munkásház létesítése, a fővárosban éppen úgy, mint vidéken.” A munkáslakótelepeken bor- és főleg pálinkakiméréseket, különösen ha azok tulajdonosai zsidók – 1944-ben ez már aligha lehetett aktuális... – nem szabad engedélyezni. A brosúra szerint a kert és a benne folytatott munka megóvja a munkást a „pálinkamételytől”, távol tartja a kocsmától és zülléstől, visszavezeti a családhoz. „A vidékről a városba került munkás újra megtalálja önmagát; a kert az, amely összeköti az anyafölddel, amelyet elhagyott és két kezével gondozott. A föld szeretete újra feltámad lelkében és szabad idejét arra fordítja, hogy a kert szép és termékeny legyen. A kert virágai a munkás lelkületét kedvezően befolyásolják: ott, ahol virágok közepette pihenhet a munkából kivont egyén, gyorsabban küszöbölődnek ki a foglalkozás ártalmait [...] és nem következik be a legrosszabb: a pálinkaivás.” A retorika ugyanaz, mint 1890-ben vagy egy-két évtizeddel később – és amely 1945 után szinte eltűnik a magyar közírásból. (PÁLYI Márton: *Alkoholizmus. Okai, megelőzése, gyógyítása*, Novák és Tsa, Budapest, [1944].)

osztályt és a gazdákat, birtokosat szólítja fel.⁵² Sajátos nézőpontja csak a millennium évében, 1896-ban kezd kibontakozni.⁵³ Nála a nő nem csupán áldozata férje alkoholizmusának, hanem előidézője: mert nem elég jó háziasszony, mert nem képes megteremteni a férjet otthon tartó légkört, vagy csak egyszerűen mert eltűri férje életmódját.⁵⁴ (Érdekes volna tudni, hogy ebben a gondolatmenetben mennyi szerepet játszott, hogy Geöcze maga is nő volt – legalábbis biológiai értelemben: szociológiailag, mint a nagyon kevés magyar női társadalmi gondolkodó egyike, a 19. század végén egyértelműen férfinak számított...) A szerző nézetei gyorsan teret nyertek a konzervatív reformerek sajtójában, jóllehet nyilvánvalóan csak részzigazságokat tartalmaztak, és a munkáskultúra, a kocsmalényegének (nappali melegedő, férfibarátságok kiindulóhelye, informális tér, társadalmi hálózatosodás színtere, munkalehetőségekről való hírek megszerzésének helye – és persze alkoholárúsító bolt is) teljes félreismeréséről adnak számot. Ugyanakkor a gondolat, hogy az asszonyon keresztül befolyásolják a férfi ivási (és dohányzási, egyszerűen: luxusfogyasztási, sőt általában fogyasztási) szokásait, hamar közelfogadottságra talált.

A Magyarország, de főleg a főváros legfőbb lakásügyi szakértőjének tekintett Ferenczi számos írása közül csaknem mindegyikben visszatért az alkoholkérdésre.⁵⁵ Hosszan sorolva a pesti munkáslakások nyomorúságos viszonyait, kénytelen végül megállapítani: ezek „mind olyan körülmények, amelyek a munkásban minden egyebet idéznek fel, mint nemesebb családi és hazafias érzelmeket, megelégedettséget, rendszereteket, a tisztaság iránti érzéket, önfegyelműt és munkakedvet. Ellenkezőleg az alkoholizmus, a korcsmajarárás és a politikai ultraradikalizmus híveivé kell válniuk. [...] A lakásnyomor következményeként kell nagyrészt tekintenünk a pálinkamérések és a lebujok fényes virágzását és gombaszerű elszaporodását Budapesten; a »hungara« nevű kiviteli cikkünknek hódító körútját az egész világon; egyes vésznek, különösen a gümőkórnak és typhusnak rettenetes elharapódzását Magyarországon.” „Emberi örömök azok számára, akik így élnek, nincsenek. Családi életéről szó sem lehet. Az elizákosodás, az erkölcsi elaljasodás lejtőjén nem állhat meg az, akit a nyomorúsága ilyen viszonyok közé helyezett. [...] Emberfölköti önmegtartóztatást és erényt kellene feltételezni tőlük, hogy a társadalmi és állami rendnek békés tűrői legyenek.” A megoldást azonban, Geöczével és sok más szerzővel ellentétben, nem társadalmi úton keresi. Képzett szociális szakemberként leszámolt azzal az illúzióval, amit a legtöbb konzervatív társadalomreformer dédelgetett, hogy tudniillik a középosztály nevelő jellegű fellépte a nyomorral együtt járó alkoholizmus, vagy a munkáskultúra részét alkotó ivási szokások esetében egymagában hatásos lehet. Ferenczi – igazi konzervatív reformerként, szembeszállva a liberalizmus elveivel – a közhatalom, elsősorban a városvezetés fellépését sürgette. (Nem is eredménytelenül: barátjának, Bárczy Istvánnak 1906-tól kezdődő főpolgármestersége korszakot alkotott a fővárosi társadalompolitika történetében.) Amikor

⁵² GEÖCZE Sarolta: *Modern társadalmi feladatok*, klny. a Magyar Gazdák Szemléjéből, Kilián, Budapest, 1901.

⁵³ GEÖCZE Sarolta: *Tanulmányok a magyar nép életéből*, Singer és Wolfner, Budapest, 1896.

⁵⁴ GEÖCZE Sarolta: *A szocializmus női világitásában*, Magyar Gazdák Szemléje 1898. április.

⁵⁵ Például *A munkáslakáskérdés. Különös tekintettel Budapestre*, Kilián Frigyes utóda, Budapest, 1906; *A lakásügy állása és haladása Magyarországon az utolsó három évben*. A Hágai X. Nemzetközi Lakásügyi Kongresszus számára készített jelentés, [Budapest, 1913].

Ferenczi mégis a középosztályhoz címezte sorait, akkor is mindössze a reformok eltérésére, politikai támogatására biztatta ezt a réteget: „A tehetősebb osztályoknak végre látniuk kell, hogy még abban az esetben is, ha tetemes áldozatokat hoznak, azok csak csekély biztosítási nyereségek lesznek a fertőző betegségek és a társadalmi forradalmak ellenében. Ezeknek ugyanis ki kell törniük, ha a nagyvárosainkban élő alsó osztályok a lakásviszonyaiktól a jövőben is barbárok, állati életmódot folytatóak lesznek.” (A gondolatot egyébként valószínűleg Gustav von Schmollertől kölcsönözte.⁵⁶)

A századforduló táján az alkohol nélküli (munkás)társadalomról szőtt utópiák magyarországi történetében kettős fordulatról beszélhetünk. Egyfelől határozottan megjelenik egy medikalizáló szemlélet, másfelől pedig az addig javaslat szinten létező alkoholmentes közösségformálások a gyakorlatba is kezdenek átmenni. Az alkoholkérdésnek mint orvosi problémának a bemutatása – ahogy azt már említettük – több százados múlttra nyúlik vissza. Magyarországon a fénykorát azonban a 20. század első 10–15 évében élte. A sort a belügyminisztérium közegészségügyekért felelős államtitkára és a lipótmezei állami elmeklinika igazgatójának közös könyve nyitotta meg 1897-ben.⁵⁷ Ebben az alkoholkérdést még mint minden társadalmi réteget érintő betegséget írták le, nem sokkal később azonban az orvosi gondolkodásban is megjelent az alkoholügy munkásságra korlátozása.⁵⁸

Ha áttekintjük a magyarországi konzervatív társadalomreformerek nézeteit az alkohol- és a munkáskérdés metszőpontjában, és összevetjük azt az egykorú román szakirodalommal,⁵⁹ azt kell tapasztalnunk: a magyar írók – német példákat követve – gyakorlatilag ugyanazokat a tételeket fogalmazzák meg, mint romániai társaik, legfeljebb egy-két évvel megelőzve őket. Hogy mindennek a hátterében a problémák azonossága állt-e avagy csupán az, hogy a szakírók azonosan találták azokat, nagyjából ugyanolyan megoldásokra is jutva, annak megválaszolásához további, komparatív kutatásokra lenne szükség.

Az elképzelések, melyek egy alkoholmámort nélkülöző munkásokból álló társadalmat akartak megvalósítani, Magyarországon sem maradtak meg a könyvek lapjain. A 20. század elejének számos állami és városi lakásakciója, munkás kerttelepe (Debrecenben és Budapesten)⁶⁰ kapcsolódott össze az alkoholelles társadalmi utópiával. Ilyen volt a Wekerle-telep (hivatalos nevén Állami Munkáslakótelep)⁶¹ is. A magas lakbérűre sike-

⁵⁶ Gustav von SCHMOLLER: *Ein Mahnruf in der Wohnungsfrage*, 1889, 425.

⁵⁷ NIEDERMANN Gyula – CHYZER Kornél: *Elmebetegügy, izsakosok menhelyei és védekezés a tüdővész ellen*, M. Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1897.

⁵⁸ MÁDAY Izidor: *Adatok az alkoholizmus kérdésének ismertetéséhez*, Kilián, Budapest, 1905.

⁵⁹ MIHALESCU: *Alcoolismul in Romania. Causa și Efecte*, București, 1896; D. DIMITRIE NICOLESCU: *Alcoolismul in Romania*, București [!], 1895; J. STEFANESCU: *Alcoolismul in Romania*, Spitalul 1895, 474–502; S. POSSA: *Alcoolismul. Raport asupra alcoolismului in Romania = la Congresul Asoc. gen. a Medicilor din țara, ținut la Jasi, 12–15. Mai 1900*. Buletinul asociatiei gen. a Medicilor din țara, 2, 3, 4, 5, 6 (1900) és 7, 8, 9, 10 (1901); J. BASTACHE: „Alcoolism și Criminalitate. Beția trebusce pedepsita?” *Discurs ținut cu ocazia deschiderii anului judecătoresc 1894–1895. La Curtea de Apel din Galatzi*, București, 1894; A. C. CUZA: *Monopol vinzarilor alcoolului in Russia*, Jassi, 1900; A. C. CUZA: *Lupta in contra alcoolismului in Romania*, Jassy, 1897.

⁶⁰ *Családi bérkerttelep a fővárosban*, Magyar Gyárpar 1912/20., 15; *Budapest kerttelepe*, Vállalkozók Lapja 1913. január 29., 6.

⁶¹ KÖRMÖCZI Katalin: *A fővárosi lakáshelyzet és a Wekerle állami munkáslakótelep (1908–1945)*, *Folia Historica* 1980–1981/8., 123–165, 1980–1981/9., 191–235.

rült, a gyáraktól messze eső és emiatt jellemzően (alsó)középosztály által lakott Wekerlével szemben azonban inkább MÁVAG-gyár lakóházát választottuk bemutatásra, amelyben valóban csaknem kizárólag munkások éltek. Emellett a kormány nem a Wekerle, hanem a MÁVAG-gyári épület rajzait és gipszmodelljét mutatta be 1910-ben a IX. Nemzetközi Lakásügyi Kongresszuson – mint a magyarországi munkáslakás-építés csúcását. A 628 egyszobás lakást magában fogadó épület „lakógyárként” a munkások minden szükségletéről gondoskodni kívánt: tartalmazott központi mosókonyhát, kisdédóvót óvónői lakással, a MÁV Alkalmazottak Konsum Fogyasztási Szövetkezete elárusítóhelyét, gőzfürdőt, kád- és medencefürdőt, gyári vendéglőt, kis- és nagykulturtermet, munkásönképzőkört, sporttermet, később internátust, munkásotthont és rendelőintézetet is. És természetesen ott volt az említettek mellett az elmaradhatatlan alkoholmentes munkásétterem és a tisztviselő-kaszinó is. Arról pedig, hogy ezen, totális nevelési rendszerként is felfogható lakóház esetében a gyár vezetői hogyan is gondolkodtak az alkoholkérdésről, illetve a ki (ne) igyek kérdésétől, beszédes adatokat közöl a Fogyasztási Szövetkezet 1912-es árlistája. A munkáskantinban csak sört árultak, palackozott kivitelben, meglehetősen borsos, egykoronás áron (összehasonlításképpen: a legdrágább első emeleti, utcai lakások évi bére 294 korona volt). Ugyanakkor a tőle nem messze, az épület földszintjén létesített tisztikaszinó összesen tizenhatféle szeszes italt tartott, köztük hétféle töményeszest...

*

1919–1920 az alkoholmentes munkástársadalomról szóló utópiák végét jelentette – legalábbis ami a szakirodalmat illeti, mert a gyakorlatban, a különféle szociálpolitikai akciók során, mint amilyen az 1940-es évek „produktív szociálpolitikája” is volt, egyáltalán nem tettek le a magyar munkásság „megneveléséről”. Első rátekintésre az illúzió elmúlta mögött meghúzódó okokat a forradalomban és kommünben lehetne felfedezni, illetve az ezek felidézte társadalompolitikai apályban, abban, hogy 1920 után munkásügyekkel foglalkozni a politikai elit egy részének szemében gyanús dolognak számított.⁶²

Azonban ugyanez az illúzióvesztés volt megtapasztalható olyan országokban, mint Nagy-Britannia vagy akár Románia, ahol nem volt forradalom a világháború után. Az utópia bukásának az okát valószínűleg más tényezőkben kell keresni. Az egyik ilyen lehet a „lövészárak-pszichózis”, az, hogy számos értelmiségi, középosztálybeli volt összezárva hónapokra, évekre nagyon kis lélettérbe munkás és paraszti származású katonákkal, ami – mindkét fél részére – kulturális sokkot okozott. A másik egy kevésbé pszichikai jellegű tényező: a '20-as években a magyar középosztály olyan tömegesen és szélsőségesen vesztett életszínvonalából, nemegyszer nagyon hasonló vagy épp azonos körülmények (például lakásviszonyok) közé kerülve, mint a munkásság, hogy az hatásosan elejét vette minden „missziószervező” kísérletnek.

⁶² Ezt nemcsak marxista szerzők írták le, hanem az élesen kommunistaelenes Kovrig Béla is, 1954-ben New Yorkban kiadott munkájában: *Magyar társadalompolitika 1920–1944*.

Az üteg egyik ágyúja „munka” közben, Olyka, 1916. január–május

Gázriadó az ágyúnál, Zaturcy, 1916. szeptember 19.